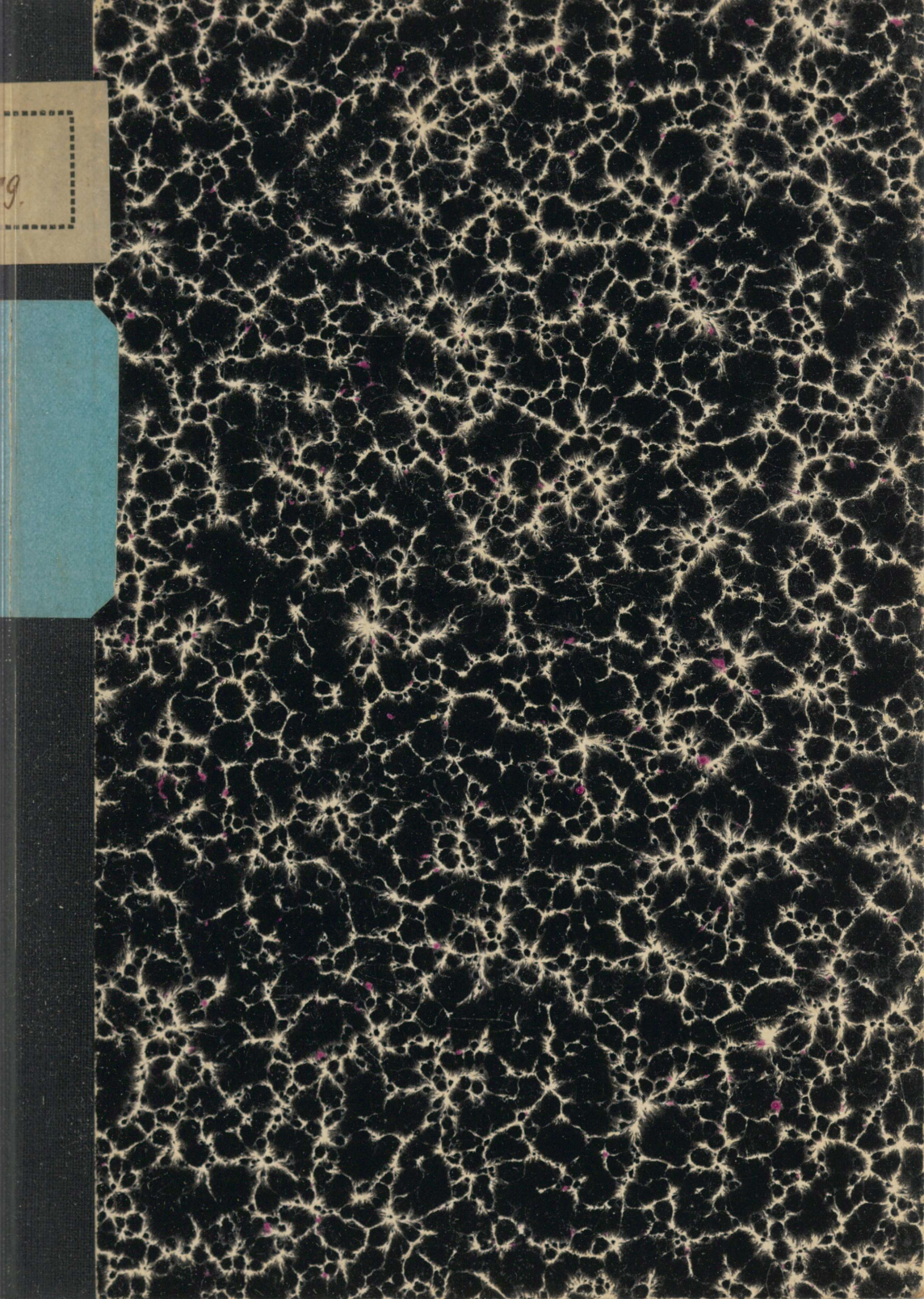

9.

401

II-1249

ARHIIVKOGU

ARHIIVKOGU

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

KARJANE.

Eesti elab põllutööst. Põllutööga käsikäes käib karjapidamine, mille peale ammust ajast juba rõhku pandud. Karja edene mine ripub suurel määral karjasest. Sellepärast sai karjase amet Eestis suure tähtsuse karjakasvatamises.

Karjaseid võime ülepea kolme liiki jagada: mõisakarjasteks, külakarjasteks ja talukarjasteks. Mõisakarjased hoolitsevad mõisakarja eest; neist ei taha ma siin pikemalt kirjutada, sest nende tegevuses on rahva omapärasus ennast palju vähem avaldanud. Mõnelgi puhul on mõisakarjasteks muulasi võetud ja suuremates mõisates isegi mitu isikut karjatalitajateks pandud, küll karjamehi, karjanaisi, karjatüdrukuid. Mõisakarjased peavad aasta otsa oma ametit, talvelgi karja eest hoolitsedes, kuna muude karjaste tegevus enamasti loomade karjaskäimise peale langeb.

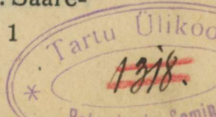
Vanemal ajal olid taludes ühised karjamaad, vähemalt küla jaoks ühine karjamaa; ainult külast kaugel leiduv üksik talu omas omaette karjamaa. Mõnes vallas on ühine karjamaa koguni praeguse aastasajani edasi kestnud, paiguti isegi meie päivini, kuna muidu talude piiride kindlaks määramisega igale talule oma karjamaa määratud.

Rõuges, aga veel mitmes kihelkonnas Läti piiri pool puudusid küla karjamaad; igal talul käis kari omal karjamaal. Muidugi saatis siis iga talu oma karjase karja, enamasti poisikese ehk väikese tütarlapse. Puudus talul oma laps, palgati mujalt karjane võimalikult odava hinna eest.

Saaremaal oli külal ühine karjamaa, kus lambad veistest eraldi sõid. Pöides jagati karjamaad alles 1911—1912 talude järele ära. Saare-

132761442

1

maal kasvas karjamaal võsastik, tihti kadastik. Karjamaad ümbritses enamasti kiviaed; neid on hiljemini parandatud, uusi aga ei tehtud enam. Saaremaa karjamail käisid mõnes kohas veised ühes hobustega, teisel peeti hobuste jaoks erikarjane. Kus hobuste ja veiste jaoks ühist karjamaad tarvitati, jäid hobused ööseks karjamaale, olgu

Pilt 1. Karjapoiss mängib pasunat. Setumaa.

A. O. Vaisänen'i ülesv.

kas erikarjase hoole alla või koguni ilma karjaseta. Loomi peeti palaval ajal öösi karjamaal; ainult kiiljooksu puhul lasti nad koju minna. Peale heinaaja lasti hobused heinamaale, ka veised, kui heinamaa ärasõtkumise hädadoht puudus. Lambaid tavaliselt heinamaale ei lasta. Karjamaaks veistele olid ka mahajäetud põllud, kesad, võsaalused, metsaalused, pärast heinaniitmist heinamaad, sügisel põllud.

Üksik talu tarvitab karjaseks tavalisest kasvatatavast noorust, küla karja selle vastu ei võidud lapsele usaldada, vaid valiti selleks täiskasvanud isik. Küla karjaseks võeti kas meesterahvas, nagu praegu veel Ingeris tavalisest, kuid tuntakse ka juhtumisi, mil naisterahvas külakarjase kohusid täitis, niisugusel puhul ikka vanem naisterahvas, lesk ehk vanatüdruk; noorte tütarlaste karjaseks võtmist ei ole kuulda; üsna vanad naisterahvad ega vanad mehed karjasteks ei kõlbanud, sest need ei suutnud loomadega sammu pidada ega loomi alati koos hoida. Külakarjasele anti taludest tavalisest lapsi abilisteks. Setumaal seletatakse, et esmaspäeval ja reedel sündinud isik ei tohi ülepea karja kaitsta.

Vastseliinas kõneldakse peakarjasest ja tema abilistest. Viimased olid lapsed. Sagedasti saadeti kaheksa-aastased lapsed karja, nagu vanasti juba öeldi: „Kaheksa kaunis karjane, üheksa ju ülihea!“ Ehk jälle: „Hea laps tunnukse hälli, kaunis karja!“ Helmes käisid poisid 14—15 aastani karjas; siis pandi nad künnipoisteks. 10—12 talu suuruses külas peeti Vastseliinas peakarjase kõrval ainult üks karjane. Suuremas külas oli suurem kari, laialdasemad, metsased karjamaad; seal peeti 6—8 karjast. Mõnikord käisid vanasti seadki loomadega ühes karjas. Sigade ja lammaste jaoks pani peakarjane 2—3 vähemat karjast kodunurmele. Kodu lähemale pandi lambaid ja sigu sellepärast, et hundid kaugemal neid tihti karjast ära viisid. Metsaste karjamaade pärast peeti just vanemat inimest peakarjaseks, et targem oli loomi metsalise eest hoidma.

Lammaste karjatamine oli kas vanade naiste ehk laste hooleks, kui nimelt lambaid veistega ühes metsa ei saadatud, hundi kartusel. Lambad saadeti karjamaale alles siis, kui kaste kadunud, umbes kella 7—8 ajal hommikul. Kus päris lambur puudus, käidi kordamööda igast perest lambaid hoidmas.

Sigu karjamaale siis tavalisest ei lastud, olgu siis, et karjamaaks lähedat suurt metsa tarvitati. Päris karjamaale kardeti neid lasta ka sellepärast, et nad maa ära tõngusid. Kus kesapõllud püstaiaga ümbritsetud, aeti sead ilma karjaseta põllule, kus nende tuustimine kahju ei teinud. Kus sigade tuustimist ja tõngumist taheti keelda, pandi neile kas poiss- ehk tütarlaps kaitsjaks juurde, harukorral vana naisterahvas.

Kus hobuseid koplis ega köies ei peetud, kaitses neid oma karjane. Saaremaal pidas hobuse karjase ametit tavalisest vana-

mees, kes ööd, päevad hoostega väljas viibis. Muidugi ei suutnud ta alati valvata; öösel valvas ta, päeval aga magas tarvilikku und.

Rõuges kaitses igas külas vanem mees, õitsevaht, öösi hobuseid. Kepi asemel oli tal pikk piits käes. Poisikesed töid hobused õitsevahile juurde ja panid tavaliselt kammitsasse. Iga poiss pidi õitsevahile tule tegemiseks sületäie puid tooma. Rõuges peeti hobused õitšes jüripäevast mihklipäevani. Hunt hobuste kallale ei tulnud, küll aga varsade kallale. Hobused oskasid hunti enestest eemale tõrjuda.

Helmes algas heinapuudusel, nii pea kui lumi lõppes, hobustega õitsel käimine. Õitsel käimisel määrati küla poolt keegi õitsepoistest õitsevanemaks. Hobused viidi heinamaale õitsevanema poolt näidatud kohtadele ja jäeti karjaste hoolde. Karjaste ülesanne õitsel olles oli veel luudade tegemine. Amblas tavaliselt käinud

Pilt 2. TIRINUI, hobusekarjase riist hobuste peletamiseks, et nad keelataua kohale ei läheks. Rõuge. ERM. 7276.

peremees või sulane õitsel. Kui karjad karjamaale lastud, hakkasid õitsel käima poisid ja tüdrukud.

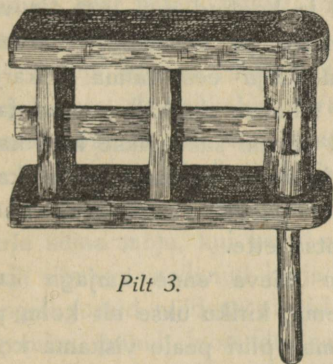
Õitsel igal pool kindlat varjualust ei olnud, vaid õitselised soendasid endid tule ääres. Teisal ehitati õitsel käijate jaoks ometi õlgedest onn, kus õitselised halva ilma puhul peavarju leidsid. Onni ligidal põles õitsetuli, mille jaoks siit ja sealt põletisaineid korjati. Puudus onn, tehti igatahes õitsetuli üles; see peletas peale selle veel metsloomi õitselistest eemale. Õitsel magati vähe; suurem osa aega saadeti lauluga ja tantsuga mööda. Hobused viidi hommikul tööle.

Helmes kestis õitseag varakevadest kuni ristipäevani ja siis pärast heinategu jälle uuesti. Pärast õitsel käimist pandi hobused koplisse sööma. Hobused kandsid õitsel olles kaelas enamasti kuljuseid, et õitselised pimedas nende viibimise kohta seda paremini võisid kindlaks määrata.

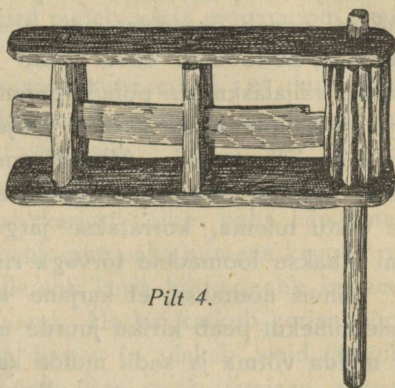
Amblas olevat vanasti peetud peale külakarjase iga 6—7 valla kohta veel karjaste ülem, kes igale karjasele suurel nädalal otsitud kepi annud. Kepile oli auk sisse puuritud ja sinna auku

elavat hõbedat ja hundisitta pandud, peale selle veel kepi otsa rist lõigatud. Niisugune kepp varjas karja „püha Jüri kutsikate“ eest. Nagu pärastpoole kuuleme, sai karjane, kui talle ülepea kepp anti, selle kepi kellegi peremehe käest; missuguse peremehe käest külas, ei selgu küllalt teadetest; üksiku talu karjane muidugi oma talu peremehelt.

Jõhvist teatakse, karjastel olnud 2 ülemat, üks vanem nagu karjaste kuningas, teine noorem; neilt peab karjane kevadel kepi ostma. Kuningaga käib karjane kõik karjamaa rajad kevadel läbi,

Pilt 3.

Pilt 4.

Pilt 3. KÄRISTI. Tarvitatud hobuste peletamiseks. Pühalepa ERM. 5686. Suurus $\frac{1}{6}$. — Pilt 4. KÄRISTI. Muhu. ERM. 8062. Suurus $\frac{1}{6}$.

siis ei tule hunt kallale. Kuningale langeb kõik jüripäeva saak; iga talu peab sepiku ja kaks muna andma.

Enamasti elasid vanasti üksikute talude ja ka külade karjased teiste omasugustega heas vahekorras, aga tuntakse juhtumisi, mil nende vahel tüligi tekkinud ja üks karjane teisele püüdnud kahju teha, rahva arvamise järele sagedasti nõiduse varal.

Kui ka karjase teenistus jüripäevaga algab, ei ole sellega öeldud, nagu peaks kari alati jüripäevani laudas viibima. Enamasti lastakse karja juba karjalaske päeval, 1. aprillil, laudast välja värskes õhu kätte. Karjamaale saatmine veel ei alga, sest nii vara kevadel kari sealt toitu ei leia. Karja välja lastes pannakse nädalapäevi tähele. Pühapäeval, esmaspäeval, reedel ei lasta karja esimest korda välja ega lähe ükski karjane neil päivil karja, sest neil päivil välja lastud karjale juhtub suvel ikka mingisugust äpardust, niisama karjale (Vrd.

ka Eesti kultura II, lk. 375). Esmaspäev ja reede olevat karja väljasaatmiseks sellepärast kardetavad päevad, et esmaspäeval on susi sündinud ja reede „ristitud“ (Viljandi). Miks pühapäev on kardetav, selle kohta puudub seletus.

Jüripäeval algas tavaliselt karja käimine karjamaal. Mõnes kohas lükatakse karja väljasaatmine ometi päeva ehk paari võrra edasi, kui nimelt jüripäev mingi hädaohtliku päeva peale langeb. Teisal jälle ei võetud sel puhul nädalapäeva arvesse, vaid ainult jüripäeva.

Karja väljalaskmisel jüripäeval tehakse palju taigasid; Virumaal paneb peremees paja ahelad ja koogud risti uste ja väravate alla, et loomad suvel hästi sigiksid ja kosuksid. Tarvastus pidavat väljalaskmise puhul peremees karja ees käima ja karjane karja ajama peremehe järele. Karjaga tehakse ringkäik ja saadetakse kari lauta jälle tagasi. Alles järgmisel päeval saadetakse kari karjamaale. Juhtub esimesel käigul keegi inimene peremehele ja karjasele vastu tulema, korratatakse järgmisel päeval rongikäiku. Saaremaal tehakse loomadele tõrvaga rist otsa ette.

Jõhvis nõutakse, et karjane kolm päeva enne karjaga karjamaale minekut peab kiriku juurde minema, kiriku ukse alt kolm peotäit mulda võtma ja seda mulda karjamaa piiri peale viskama kolme kohta, igasse kohta peotäie, siis ei lähe loomad võõra karja hulka ja karjasel on hea elu karjas käia.

Iisakus nõutakse, karjane toogu surnuaialt 3 päeva enne jüripäeva mulda, käigu ümber karja ja puhugu pasunat. Mulla raputagu ta niisuguse kõrge koha peale, kus kari suvel peab magama. Siis magab kari seal suvel tõesti kas päevad otsa, kui karjane ise karja ei ärata.

Amblass tehakse tingimiseks, karjane pangu enne karja väljalaskmist hulga villast lõnga karjamaale maha, siis jääb hunt karjast kaugele.

Kadrinas külvab karjane kolm korda soola loomade ümber, ise nuga käes hoides.

Rõuges kõneldakse, karja minevat karjast põletatavat, et ta kogu suve hästi virk oleks; kuidas see põletamine sünnib, selle kohta puuduvad teated.

Vastseliinas antakse igale lehmale tõrvatud heeringas suhu, vasikale pool heeringat, siis ei hakka loomad suvel verd kusema. Karjane saab sel puhul paari punaseid mune, mida ta üle karja

peab viskama. Jäävad munad terveks, ei juhtu karjale suvel äpardust; purustuvad munad, kaob mõni kariloom.

Karja väljalaskmise järele jookseb karjane kolm korda vastu päeva ümber karja, siis hoiavad loomad karjas alati ühte (Kolga-Jaani). Esimest korda karja minnes puhub karjane iga nelja tuule poole pasunat, siis kuulevad loomad kogu suve ta häält (Kolga-Jaani). Ehk aga karjane jookseb, kivi käes, kolm korda ümber karja ja viskab siis kivi karja sekka, et kari suvel ikka koos seisaks (Töstamaa).

Karjasele antakse kanamuna kaasa. Ühed arvavad, et muna nõiduse eest hoiab, teised, et muna paneb karja munamoodi ümmarguseks kosuma.

Karja minnes võtab karjane soolatopsi mütsi, et kuri silm ta karja peale ei hakkaks. Vahel pannakse soola koguni loomade sarvede vahele ehk mujale samal otstarvel.

Lääne- ja Harjumaal ajab karjane jüripäeval karja jüritule suitsu sisse; see suits peab karjast kõike paha hävitama, ka kurja silma mõju, kui keegi nõid ehk muu paha inimene kaugelt ometi kurja silmaga vaadanud karja peale ehk karja kiitnud ehk karjamaale mingisuguseid nõiduse aineid visanud. Ühtlasi katkub karjane jüritule tegemise puhul loomade seljast karvu ja viskab neid jüritulesse (Kaim, lk. 142). Tõuseb suits püsti üles, teeb karjane värvasse väikse lõkke ja sunnib loomi sellest üle minema. Niisugune läbi või üle tule minek mõjub niisama hästi kui suitsetamine. Teisel ometi keeldakse karjastel jüripäeval metsas tuld teha, sest niisugusel puhul saaks hunt tulised hambad ja murraks palju (Der Ehsten abergläubische Gebräuche, lk. 83). Ülepea ei või jüritule tegemist ega selle tegemise keeldu üldiseks pidada.

Võrumaal keeldakse karjast esimesel päeval karjas käies võõrast teretada ja niisama võõra isiku teretust vastu võtta. Meie päevil seletatakse keeldu sellega, et siis hundid karja kallale tuleksid. Keeldu tuleb palju enam nõia kartusega seletada. Võõrast isikut ligidale lastes ja teda kas teretadeski võiks see kergelt karja võluda. Selle vastu siis kõige parem abinõu: võõrast täiesti eemale hoida ega temaga mingisugust tegemist teha.

Väga suur oli vanasti hirm huntide pärast. Juba jüripäeval tuli hoolitseda selle eest, et kari saaks kaitstud huntide eest. Arvatakse, et püha-Jüri suudab karja igasuguse hädaohu eest kaitsta, sest kui hunt näituseks karja ilmuks, peab karjane hüüdma:

„Püha Jüri! Püha Jüri! Kannusta hunti valjastega!“ (*Eisen, Eesti uuem mütoloogia*, lk. 17).

Tuttav on sarnane palvelaul, nagu

ehk

Püha Jüri Jürgovits jne.

Püha Jüri poisikene jne.

(*Eesti uuem mütoloogia*, lk. 17—18.)

Need laulud olid vähem laulmiseks kui palumiseks, et kaitset saada huntide vastu, sest kui mõni ettevaatuse nõu õigel ajal täitmata jäänud, mõni täidetud, kippusid hundid ometi külalisteks. Sarnasel kombel hüüab karjane abisaamiseks otsekohe püha Jürit appi. Püha Jüri kaitsemise puhul võib karjane rahulikult puhkama heita

Võhandu äärde toodi vanasti kusagile hobuseid jüripäeval kokku, ohvriküna juured, kus püha Jüri neid pidi õnnistama. Hobuseid töid sinna õnnistamisele peremehed, harukorral karjased (*Eisen, Eesti uuem mütoloogia*, lk. 19).

Jüripäeval peavad karjasel karja hoides silmad ees ja taga olema, sest sel päeval varitsevad mitmed hädaohud. Nimelt tükivad nõiad sel päeval karja ligi (*Jung, Muinasaja teadus eestlaste maalt I*, lk. 268), et kas kurja silmaga ehk muul viisil karja võluda. Reolas käis karjane enne karja välja'askmist kolm korda ümber karja, käes väike „vene“ rippuv lukuke ja luges ise hundisõnu. Sõnade lugemise järele arvas ta: „Nüüd on mets kinni!“

Viiljandimaal ei hüüa karjane enamasti püha Jürit appi, vaid laulab esimesel päeval kolm ringi ümber karja käies:

Ega see kirju meid ei kisu,

Ega see musta meid ei murra.

Kirjut ma viskan kiviga,

Mustale mulla tükiga!

Kui nii tehtud ja lauldud, ei tule hunt karja ligi.

Karjastele anti ülepea käsk: „Ükski ärgu nimetagu hundi nime! Hundi nime nimetamine arvati hunti ligi kutsuvat. Nõudis tarbe hundi nime nimetamist, katsuti hundile ikka eufemistlik nimi anda: võsavillem, pajuvasikas, vanamets, vanahall jne. Üldse usuti igas talus hundil oma jagu olevat, mida ta ei või jätta võtmata.

Setumaal seletatakse, et ükski karjane ei tohi esimesel päeval maa peale istuda, muidu tuleb hunt karja. Vastseliinas öeldakse

Pilt 5.

Pilt 5. KEPIRAUD. Niisugust rauda on karjased kepi otsas kannud ja sellega karja kaitsnud hundi ja karu vastu. Torma. ERM. 3885.

kivile istumise kohta: „Karjasele köidetakse esimesel päeval selja taha särgi sisse leivamuru ilma karjase teadmata; seda muru peab ta õhtuni kandma; sellest murust antakse igale loomale, siis jäävad nad terveks“. Jääb vähe hämaraks, kuidas muru võidakse karjase särki kôita ilma karjase teadmata ja kuidas sellest munast kõigile loomadele jätkub.

Hunti nähes pidi karjane kõvasti karjuma, et kodu kuuldaks ja mehed ratsa appi tuleksid. Muidugi võidi ainult seal appi tulla, kus karjamaad karjase kottu suurem kaugus ei lahutanud. Hunt ilmunud karja ikka uduse ja vihmase ilmaga, mitte palaval päeval. Suuri karjakoeri kartnud hunt. Ta ütelnud Rõuge rahva teate järele: „Ma pelgä päka suurut pinni hellü inäb ku verstatulba pittu mehe hellü!“

Kui hunt nähtavale tulnud, võeti Rõuges üle päeva „soe hagemine“ ette. Rõuge pool öeldakse: „Raha taht lugõmist, susi taht hagõmist!“

Vanasti teinud hundid niihästi suurel maal kui ka saartel palju kahju. Hiidlased, muhulased ja saarlased katsunud end huntidest vabastada. Hiiu ja Muhu vabastatud metsastamise varal. Saaremaal aga võetud metsastamise kõrval veel nõidumine appi. Saarlased jutustavad: Kuresaarest tellitud paar meest, kes häälitsemisega, „hundamisega“ hunte peletanud. Öösiti käinud „hundajad“ tuldedega mööda metsa, vahel aga läinud nad puu otsa hundama. Iga tahes olevat nad peletanud Saaremaalt kõik hundid ära, nii et karjal enam karta ei olnud. Saaremaal makstud huntide hukkamise eest tasugi, hundi poja eest 5 rubla, vana hundi eest 25 rubla.

Lõpuks mainitagu veel karja väljalaskmisega ühenduses üks huvitav komme Setumaalt. Seal ehivad karja väljaajamisel mõnes kohas karjased loomade pead „varsakapjadega“, kui need jüripäeval juba õitsevad, lehmade sarvi ja hobuste päid ka lintidega. Peale selle kutsub peremees tihti püha Jüri appihüüdmise asemel preestri karja õnnistama, et kari suvel edeneks, kosuks ja oleks kõige kurja eest kaitsitud.

Tuntud on ka komme, et esimesel karjapäeval koju tulevat karjast kastetakse. Talle visatakse kas kapatäis

ehk pangetäis vett kaela, mõnes kohas pritsitakse teda ainult märja vihaga. Niisugusest kastmisest loodetakse karjasele virkust ja erkust kogu suveks tulevat, aga ka karjale enesele edenemist ja kosumist. Teisal ei arvata karjase kastmisest küll saavat, vaid perenaine kastab karja kojutulekul ka seda.¹

Tähtsa tegurina karjase tegevuses esineb karjase kepp ehk vits, s. o. ühes kohas nimetatakse seda kepiks, teises vitsaks. See avaldab nii ütelda maagilist väge karja kohta, kuid ülepea erinevad arvamised ta kohta märksalt. Tuleb vahet teha karjase jüripäevase kepi ehk vitsa vahel ja igapäev tarvitusel oleva kepi ja vitsa vahel; esimest võiksime ka jüripäevaseks kepiks ehk vitsaks nimetada, viimast aga igapäevaseks.

J. Jung kirjeldab karjasekeppi täielikuna nõiakepinä, mis maagilise väe vahest ehk mõnest tilgast verest saab; ta jätab ometi tähendamata, kes vere annab ehk kellele see antakse. Ta väidab üldiselt, et karjased vaimudega lepingu teevad karjakaitmise pärast; rahaga lunastatud keppide vägi kestvat ainult ühe aasta, kuna verega lunastatud kepid iialgi jõudu ei kaotavat. Edasi teab J. Jung, et sarnased kepid pihlakast löigatakse, on umbes tolli jämedused ja varustatud mõnesuguste märkidega ja viguritega. Umbes 100 aasta eest maksnud niisugune „üheaastane“ kepp kaks rubla panko (Kodumaalt, nr. 6, lk. 33).

J. Jung ei teata, kust ta sarnaseid teateid saanud. Minule ei ole oma korjandustest sarnaseid teateid silma puutunud. „Jüripäeva kepp“, millega elajaid ei tohtud puutada, võis ehk pidi maagilise väe avaldamise pärast pihlakast olema, kuna igapäevane vits, millega loomi puudutati, milgi kombel ei tohtinud pihelgast olla, sest muidu oleks see loomadele kahju teinud. Igatahes võis veretilkadega lunastatud kepp haruldane juhtumine olla. J. Jung ei näi üldse vahet tegevat jüripäevase kepi ehk vitsa ja igapäevase kepi ehk vitsa vahel. Paiguti tarvitab karjane keppi, paiguti vitsa.

Lohusus nõutakse, loomade jaoks olgu varem vits valmis löigatud, murtud vitsa ega praegu löigatud vitsa ei tohi tarvitada; ka

¹ Olgu tähendatud, et peale karjase veel muid isikuid esimese töö järele kastetakse, näituseks kündjat esimeselt künnilt tulles, kangrut esimesel päeval kangakudumist lõpetades, kalameest esimest korda kalapüügilt tulles jne. Isegi laulatuselt tulnud pruutpaari kastetakse mõnes kohas (Eesti Kirjandus 1908, lk. 443—444).

mitte kuiva vitsa. Niisuguse vitsaga löömise puhul jääksid elajad vigasteks.

Tarvastus räägitakse, et karjane võtab lauda räästast mullu sinna pistetud vitsa esimesel karja väljaajamise päeval välja, läheb sellega karja ja toob õhtul peremehe kätte tagasi, kes ta siis jälle räästasse pistab, kust keegi teda enne ei liigutanud kui alles järgmisel kevadel, karja väljalaskmise päeval. Saaremaal väidetakse, et räästasse pistetud vits (=kepp) peab just pihelgast olema tehtud ja ära kooritud; selle kepiga käib karjane muidugi ainult esimese päeva karjas ja pistab koju tulles ise, mitte peremees, kepi jälle räästasse tagasi, kuhu see sügiseni jääb. Kuna suurel maal kepp või vits kevadeni räästasse jääb, võtab Saaremaal karjane sügisel karja lautapanemise päeval kepi sealt ära ja juhatab kepi varal igale loomale laudas õige koha kätte. (*Holzmayr, Osiliana, lk. 109.*)

Jälle teisel kannab karjane karja välja ajades väänatud kasevitsa käes; kui ta selle vitsa loomade juurde viskab, ei jookse loomad laiali. (*Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben, lk. 359.*)

Jälle teisel paneb karjane kübara kepi otsa ja pistab karjamaal kepi nii kauaks maa sisse, kui ta ise ümber karja käib. Kaotab karjane esimesel päeval vitsa ehk kepi, kaovad suvel loomad.

Teisel tuuakse pihelgane kepp võõra peremehe maalt, et siis kõik pahe võõraste loomade külge hakkaks. (*Olevik 1886, lk. 202.*)

Pihelgast ei tohi, nagu nimetatud, igapäevast keppi ega vitsa teha, veel vähem niisugusega loomi lüüa! Niisugune kepp ehk vits avaldaks ainult kahjulikku mõju. Küll aga on soovitatav vitsa või keppi lõigata sealt, kus ainus pihelgas kasvab; kannab karjane sarnast keppi ehk vitsa enesega, seisavad loomad hästi koos. Harulist vitsa selle vastu ei tohi karjane enesele lõigata; niisugusel puhul jookseks kari laiali (*Audru*). Ka lepase vitsaga ei tohi loomi lüüa, muidu jäävad loomad punatõppe (*Haljala*). Vastu oksa vitsa laasimine tooks niisama karjale halbu tagajärgi.

Kui kepp ehk vits valge, tuleb hunt karja.

Karja väravast välja ajades lööb karjane vitsaga teise korra teisele poole väravat, üteldes: „Siit piima, siit võid!“ (*Tarvastu*). Niisugust väravate pihta löömist arvatakse lehmade piima ja või andmist edendavat. Ka keerutab karjane karja väljaajamise puhul keppi mitu korda ümber pea, lootes julge olla võivat, et ükski kariloom suvel ei kao.

Esimest korda karjast koju tulles viskab karjane vitsa lauda peale; öeldakse Viljandi pool, siis ei kao edespidi ükski loom karjast. Pärnumaal Jaagupis seletatakse, et vits tuleb katusele visata ja hoolsalt tähele panna, kuidas ta katusele satub; on tüvi ees, tuleb rõõmus sui, vastasel puhul halb. Kõpu kihelkonnas öeldakse, et kui vits esimese korra viskamisel katusele jääb, oli karjasel hea meel, et ei ole vaja kaua karjas käia. Kui vits maha kukub, öeldakse karjasele: „Nüüd käid veel teise aasta karjas!“ Kukub vits teisegi korra maha, tähendab, et karjane veel kolmanda aasta peab karjas käima. Vitsa tagasitoomist nõutakse Võrumaal sellepärast, et ussul loomi ei pureks.

Kuna muidu vitsa ehk kepiga, mis karjasele maagiliseks vahendiks antud, karja ainult juhatada tohib, mitte aga lüüa, nimelt kui see pihlakane, väidetakse Põltsamaa kihelkonnas hoopis vastupidist: karjasele antakse pererahva poolt vits, muidugi mitte pihlakane; selle vitsaga peab karjane karja väljaajamise päeval igat looma lööma ja siis niipalju pügalaid kui karjas loomi vitsa peale löikama. Niisuguse taia kordasaatmise järele hoiab kari kokku ega kao ära. Juhtub kari karjase silmist ometi kaduma, võetakse lepatriinu kinni ja öeldakse: „Lepatriinu, näita karja; kui ei näita, tapan ära kahe kivi vahele!“ Selle peale lastakse lepatriinu lendu. Kuhu poole ta lendab, seal on kari.

Võnnus teatakse, et peremees karjasele kevadel kadakase varrega piitsa annab. Selle piitsaga lööb peremees esmalt ühe vopsu karjase pihta. Kui karjasel karjas see piits kaasas, jäävad hädaohud karjast kaugele. Ambblas nõutakse, karjasel olgu 9-oksaline kadakane kepp, sulahõbe sees.

Nagu ameti sümbooliks oli karjasel peale kepi ehk vitsa veel sarv, pasun (luik) või mõni muu sarnane puhumise riist. Pasun oli haavapuust, kasetohuga ümber mässitud. Just kui Kalevalas Kullervo luike puhus (XXXII, 153—160), nii ka eesti karjane. Hommikul kutsus ta külast oma pasunaga, ehk kuidas seda hüüti, karja kokku, õhtul andis ta sellega karja kojutulekut teada, karjamaal puhus ta loomadele.

Kui karjane esimest korda karjavainul pasunat puhus, pidid perenaised hakkama lehma lüpsma; kui teist korda, pidid nad lehmaid vainule ajama; kui kolmanda korra, ajas vanem karjane karja karjamaale. Hiljaksjääjad pidid ise oma karja karjamaale ajama.

Pilt 6. „HUNDI TÕRI“. Kaarma. ERM. 16598. Pikkus 91 cm.

Pilt 7. KARJAPASUN. Lüganeuse. ERM. 17518. Pikkus 123 cm.

Üksiku talu karjasel esitab puhumisriist vähem tähtsat osa kui küla karjasel, talu karjasel ei tarvitse ju pasunaga märki anda karja kokkukutsumiseks, kari leidub juba karjaaias koos.

Karjasarve puhumine algab jüripäeval, enne seda ei tohi puhuda. Esimesel päeval puhub karjane pasunat iga nelja tuule poole siis seisab suvel kari hästi koos, arvatakse Kadrinas. Võib sarv sel päeval loomi ära petta, s. o. ei ole loomad enne sarvepuhumist toitu saanud, võib loomadest suvel vaevalt head loota; nad hakkavad põdema ja jäävad lahjaks. Isegi inimestele arvatakse karjasarve heli kahju tegevat, kui nad seda enne kuulevad kui mingisugust toitu maitsnud (Eesti kultura II, lk. 274, 276; Wilberg, Endised tähtpäevad). Kevadel valmistab karjane enesele veel pajuvile ja puhub seda heal meelel.

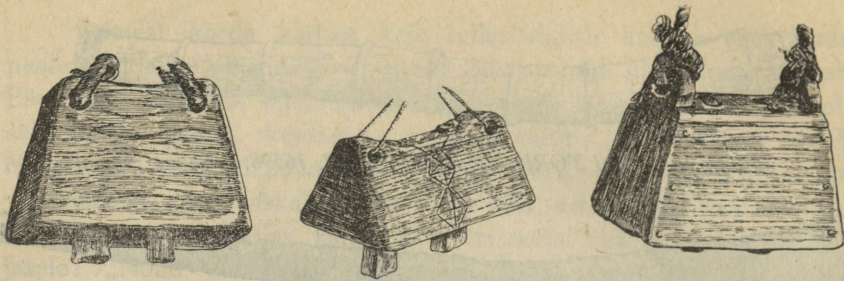
Karjasarve ehk karjapasuna puhumise kõrval saadab karjane vaba aega karja juures veel lauluga mööda, sellega oma meelt lahutades ja ühtlasi karja rõõmustades. Mõnel karjasel kõlavad laulud alati suus.

Mõnes kohas aeti kari juba päevatõusul karjamaale, teisel hiljemini. Karjamaale jäi kari kuni kella 10 ehk 11-ni, mil ta koju lõunale aeti. Koju jäi kari umbes kella 2-ni, mil teekond karjamaale algas, kust alles õhtul tagasi tuldi.

Tihti aeti kari koju varju pikuse järele. Nimelt arvati parajaks karja koju ajamise ajaks 5 jala

Pilt 8. SOKUSARV. Pöide. ERM. 10274.

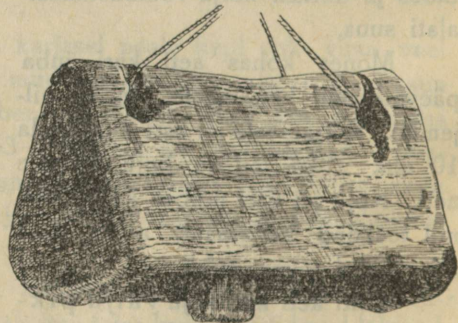

Pildid 9—11. KRAPID. J.-Madise, Mustjala ja Lüganuse. ERM. 8226, 12385 ja 17508. Suurus $\frac{1}{6}$

pikust varju. Helmes nõuti, vari olgu 10 jalga pikk. Ei paistnud päikest, arvasid karjased aega umbkaudu.

Käisid veised metsas, pandi vähemalt ühele lehmale krapp — harukorral kell — kaela. Teades, et kariloomad ikka teine teise ligi viibivad, ei peetud tarvilikuks kõiki loomi krapiga varustada. Leidus karjas aga niisugune loom, kes ikka teistega koos ei tahtnud viibida, vaid neist eraldus, varustati niisugunegi krapiga. Tihti pandi krapp niisugusele lehmale kaela, kes sagedasti teiste veiste eel käis. Krapi hääle varal võis karjane karja viibimise kohta ikka kindlaks määrata, kui kari metsas karjase silmist kadus.

Kus kari keskhommikuks ehk lõunaks koju tuli, ei antud karjasele toitu kaasa, vaid ta võis alles karja koju jõudmise järele talust süüa saada. Teisiti ometi seal, kus karjamaa kodust kaugel ega kari lõunaks kodu ei pääsenud. Seal anti karjasele kaelkott kaela. Kaelkott oli tehtud kas takusest riidest või niinekoorest; mõnikord täitis selle aset kasetohust märss. Kaelkott pandi talle toiduks leiba, silku ja topsis soola kogu päeva jaoks. Võid sai karjane harukord pühapäiviti näha, niisama liha. Tavaliselt pidi karjane kuiva toitu ilma keelekasteta sööma; pudelisi leidus vanasti vähe ja lähkrit piimaga kaasa anda peeti mõnes kohas karjasele tülikaks. Arvati: üks leia karjane karjamaalt ojust ehk loigust vett küllalt janu kustu-

Pilt 12. HIIGLAKRAPP. Rapla. ERM. 15120. Suurus $\frac{1}{6}$. Aasta-arvuga 1756.

tamiseks ja eks saa ta õhtul, kui leent ei keedetud, piima, ehk piima vähesuse puhul taari. Leidus ometi kohte, kus paari-toobiline lähker haput piima karjasele kaasa anti.

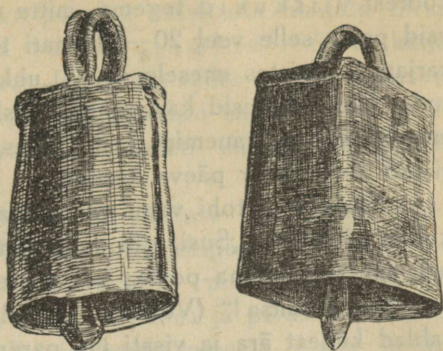
Karjane ega keegi muu, keda kevadel hütt, kägu või muu lind „ära petnud“, ei tohi loomi esimest korda talveks lauta kinni panna, muidu juhtub loomadele õnnetust (Vastse-liina).

Ainult ühe vaba päeva saab karjane suve kohta ja see on jaanipäev, mil kari peremehe kaitseda jääb; muul ajal peab karjane päevatõusust päevaloodeni karja juures viibima, palaval ajal isegi ööseti karjaga öitsel olema, vanasti muulgi puhul (Juuru).

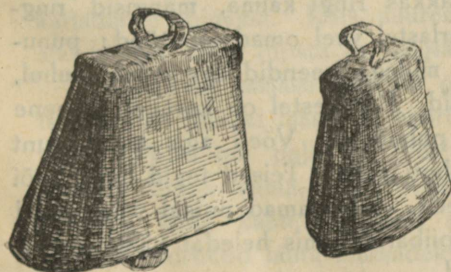
Mõnel karjasel oli ainult üks koer abiks, teisel aga mitu. Karjane õpetab neid karja hästi koos hoidma. Läheb mõni loom karjast kaugemale, oskab õpetatud karjakoer ilma karjase käskimata eemale minevat looma teiste juure tagasi ajada. Heade karjakoertega varustatud karjane lubab enesel mõne korra silma pigistada, kuna see ometi vahel hädaohuga on ühendatud. Tuntakse juhtumisi, mil loomad koerte järelvalvamisest hoolimata ometi keelatud kohale läksid, kust mõisa metsavaht nad kinni ajas. Kuna talukarja eest niisugusel korral peremees ja karjane mõlemad koos pidid vastama, kandis külakarjane loomade keelatud kohale mineku eest üksi vastutust. Tavalisesti pidi külakarjase selg karja tehtud kahju tasuma. Samasugust palka sai niisugusel puhul üksiku talugi karjane.

Mis tegid karjased karjamaal peale karja kaitsmise?

Kui paju- või kadakakoor lahti läks, hakkas karjane nende

Pildid 13—14. LEHMAKELLAD.
ERM. 2964 ja 9658.

Pildid 15—16. LEHMAKELLAD.
ERM. 12905 ja A 90:34.

koorest viiskusid tegema, mitte ainult igapäevaseks tarvitamiseks, vaid peale selle veel 20—30 paari teiseks aastaks tagavaraks. Mõni karjane valmistab enesele suvel „uhkuse kingadeks“ kasetohust viisud. Kus lõhmused kasvas, seal kiskusid karjased lõhmuse koort, mis viiskudena kauemini vastu pidas, kuna paju ja kadaka koorest viisud ainult paar päeva kestsid.

Karjane ei tohi vanu viiske ära visata ega uusi jalga panna, kui ta ei ütle: „Susi, säh sulle silmapaikus! Kui meie karja tulled, siis pane silma peale; kui teiste karja lähed, siis pane hanna otsa penne kaitsa!“ (Võnnu). Teisal jälle tõmmati vanadel viiskudel kablal küljest ära ja visati üle parema õla metsa, öeldes:

Susi, säh suurrätt,
Kahr, säh kaalarätt,
Jänes, säh jalgrätt,
Repan, säh põll! (Vastseliina.)

Peale viiskude pidi tütarlaps karjas käies veel mõned paarid sukki, poisikesed aga 10—12 paari luude talveks valmis tegema. Seda võisid muidugi ainult vanemad; noored pidid nende tegemist vanematelt veel õppima. Kus tark peakarjane oli, õpetas see abilisi üht või teist tööd tegema; kus peakarjane puudus, õpetasid suuremad vähemaid. Rõuges oli karjapoisikestel nõõri otsas nuga, tütarlastel käeotsas sukakudumise kott rippumas.

Oma vahel mängisid karjalapsed mõnda mängu ajaviiteks. Võsarikastel karjamaadel peitsid mitmed karjased endid ära; teised pidid neid üles otsima. Poisid katsusid jõudu, maad lesid, rüsesid, vedasid vägipulka, kasvatasid tiritammi, jooksid võidu, ronisid puu otsa jne. Tütarlapsed jälle tantsisid ehk keerutasid nii kaua ümber kuni pea hakkas ringi käima, mängisid ringmängu jne. Peale selle olid tütarlastel veel omad lõbutööd: punusid lilledest ja lehtedest pärgi, millega iseendid, aga mõnel puhul, nimelt jaanipäeval ka loomi ehtisid. Poisikestel oli kevadel esimene töö pajupillide tegemine ja puhumine. Võeti aga ka kodunt kukevile ehk suupilli kaasa ja puhuti seda. Teised tegid haava või lepa koorest sarve ja puhusid seda. Märksamad poisid valmistasid haavapuust tühjaks õõnestatud „piibarid“, mis heledat häält andsid ja mitme versta peale kuulda olid.

Sügisel algasid teised lõbud: tulest võeti põlev süsi, pandi tasase kivi peale, kuhu natukene sülitati ja siis löödi teise kiviga

peale. Selle teoga loodeti kõva pauku saavutada huntide hirmutuseks. Teine lõbu oli „oina lauta ajamine“: 6—8 karjast ümberringi, kepid käes: oina laut; lauta viib väike avaus. Väljaspool ringi ajab üks poiss puumunakest kepigä edasi lauda poole, teised lõövad tagasi. Viimaks õnnestub poisil ometi oinast ühe hoobiga lauta lüüa (Vastseliina).

Kuna mõisakarjane tavaliselt jüripäevast jüripäevani ametit peab, algab see küla- ja talukarjasel küll jüripäevaga, aga lõpeb tavaliselt mihkclipäevaga. Harukorral pikendatakse karjase karjaskäimise aega. Kui vaja enne jüripäeva ja pärast mihkclipäeva karja välja saata, peavad talupoisikesed minema karja hoidma. Vastseliinas algas karjaste teenistus paastu-maarjapäevast ja kestis vana kalendri järele 28. oktoobrini. Pärast-mihkclipäevane karjaskäimine ei paku poisikestele kuigi palju lõbu: ilmad vilud ja vihmased, karjane tihti märg, lõdiseb vihma käes. Ei ole ime, et sügisesed karjaskäijad niisugusel puhul ootavad lume tulekut, mis karjakaitsmisele lõpu teeks. Laialt tuntakse Eestis abinõu, mille varal karjased sunnivad lund varemini sadama. Võetakse valge kits, pannakse nõõr sarvi ja kinnitatakse kolm korda ümber suure kivi. Ustakse, et niisuguse teo peale varsti hakkab lund sadama. Teisal korvab kitse valge lammast, kelle karjane niisama ümber kivi ajab (Paistu).

Karjase ülesannetest niisugusel ajal, kus karjakaitsmist ei olnud, veel mõni sõna.

Kodust karjast ei lastud karja koduolemisega ajal tööta seista. Karjane pidi karja koduolemise ajal peenardelt, aia äärest ja kust iganes sai, karjale rohtu kitkuma. Pärast rohu kitkumist lubati karjast raasuke magada, pärast magamist pidi ta karjaga õhtuni karjamaale minema. Käis suurem tütarlaps karjas, pidi see lõuna ajal aitama lehma lüpsma ja söögianumaid pesta.

Talvel oli karjase peahool paja alla tuletgemine. Õhtul pidi ta puuriida juurest laaste ja haoriidast hagu lõsna peale viima kuivama. Põles tuli paja all, pidi karjane aganikust toobri või kaks aganaid tuppa viima, kus neile keeva vett peale valati ja nad kaanega kinni kaeti, et hästi pehmeks hauduksid. Selle söögi kandsid tüdrukud lauta lehmadele ette.

Helmes pidi karjane talvel veel muid väiksemaid töid tegema, hommikul ja õhtul piitjala juures seisma, peergu põlema süütama ja peeru otsast põlenud süsi murdma. Kui meeste kottu äraoleku ajal

tuli koldest oli kustunud, pidi karjane kuiva tuhka matti panema, teise peresse jooksma, sealt hõõguvaid süsi võtma ja ruttu koju jooksma, et söed teel ei kustuks.

Tuntakse aga ka kadedust karjaste vahel, peaaesjalikult kahe eriküla karjase vahel. Kadedad karjased püüdsid tihti nõidust õppida, et kadeduse alla langenud ametivennale siis seda rohkem kahju teha.

Kuusalus kõneldakse, et nõid-karjane saatnud ta viha alla satunud ametivennale hundi karja võõraks ehk aga karja isekeskis pusklema ja taplema. Keegi karjane tapab kuuldes, et ametivend ähvardanud võsavillemi ta ainsa lehma lasta murda, vabatahtlikult oma piimaandja, et vähemalt nahka ja liha päästa. Lehma liha soolates tuleb karjasele soola puudus. Karjane laenab külamehelt soola. Teada saades, et vihamehelt enam pole midagi murda ja et külamees liha soolamiseks soola annud, laseb ähvardaja hundil murda soolaandja lehma.

Mõni nõid-karjane avaldanud otse maagilist väge oma ametivenna kohta; vastu oma tahtmist pidanud viimane seda tegema, mida nõid soovinud. Korra näinud Turbuneeme karjane, keda Suurpa karjane sundinud enese juurde tulema, vastase õues aia najal Suurpa karjase pasuna. Turbuneeme karjane äianud pasuna peosse, pannud otsa suu äärde ja puhunud. Sedamaid kadunud Suurpa karjase poolt ta kohta avaldatud maagiline vägi.

Teatakse veel, et vihamehe saadetud hundid võõral alal ennem karjale kurja teevad kui karjase omal karjamaal. Viinistul kadunud korra mullikas karjast. Latern käes, läinud karjane teistega otsima. Küllast natuke eemal tulnud must kass näugudes karjase juurde. Karjane ütelnud kohe teistele: „Praegu sain teada, et otsitavat looma enam ei ole olemas!“ Peagi selgunud, et mullikas oli külamehe karjamaale läinud ja vihamehe saadetud hundid seal mullika murdnud. Näuguv kass toonud otsijatele teate võsavillemitest tegudest.

Rahvasuu jätab seletamata, miks vihamehe poolt saadetud metsloomad karja omaniku alal karjale kahju ei tee.

Karjase palga kohta puuduvad kindlad teated. Kuna talu-karjane ülespidamise ja palga talu poolt saab, peab külakarjasele kogu küla palka maksma. On karjane poissmees, saab ta iga päev eritalust ülespidamise, see on, peab iga päev eritalust süüa saama ja seal ööd magama, kuni kõik talud läbi ja kord jälle esimese kätte jõuab. Amblas viibis karjane ühtjärke nii mõnda päeva talus, kui mitu looma sealt karjas käis. Naisemehele pidi küla

muidugi korteri hankima ja niisama moona; palju see moon vanasti välja tegi ja kui palju iga talu maksis, kas talu suuruse järele või ei tehtud mingisugust vahet, vaid võeti ainult üksus arvesse, selle kohta ei ole mul õnnestunud kindlaid andmeid saada. Peale moona, mis karjasele talveks pidi ulatuma, sai ta küla poolt riideidki. Jällegi on raske määrata, kui palju ta neid sai. Vanemal ajal maksti karjase palk igatahes in natura, hilisemal ajal tuli rahapalk lisaks; sarnane viis on tavaliselt meie ajani kestnud ja uuemal ajal kogu karjase palk mõnes kohas õieti kõrgeks kerkinud, suuremaks kui talu naisteenija palk. Helmes näiteks arvatakse mõne karjatüdruku palka 6000—7000 marga peale kuus tõusvat, nagu mulle sealtpoolt seletatud. Vana-aegse karjase palk igatahes oli kasin; vaevalt jäi karjasele aastaks toitu ja riideid saades midagi muud üle. Karjasele antud vili kuulus enamasti „magasivilja“ kilda oma headuse poolest.

Tartu ümbruses Reolas oli karjase palk mineval aastasajal:

piimalehma eest külimitt rukkeid		
ahtra lehma eest	„	otri
härja	„	kaeru
vasika	„	kubu linu,
vana lamba	„	5 kop.
talle	„	3 kop.

Karjane pidi kauplemise puhul kõrtsis liiku tegema. Liiguks pidi ta ostma 1—1½ toopi viina à 14 kop. ja toopi 10 õlut à 3 kop. Liigud ostis karjane „orase“ peale, et sügisel pärast palga saamist võla peremehele ära maksab.

Mitmel pool kaebasid karjased, et neile peremeeste poolt „magasivilja“ või veel halvemat maksti. Vanemal ajal jaotati talu vilja nelja jakku: 1) seemnevili, 2) peretoidu-vili, 3) karjasevili ja 4) loomavili.

Vastseliinas maksti karjasele aasta 50 eest 2—3 rubla raha suve eest ja 15—25 kop. käsiraha, natuuras aga 2 mõõtu rukkeid, kaks otri, kümnenaelane päts leiba, 3—5-naelane rasvatükk. Meeldis peakarjane perenaistele, anti talle sügisel palga lisaks veel mõni nael võid, rasva, liha.

Teise teate järele sai karjane Vastseliinas aasta 50 eest iga lüpsilehma pealt rubla raha ja pätsi leiba.

Haanja vallas sai ainus karjane suve pealt 50 kop. palka.

Rõuges sai õitsevaht hobuse pealt 6 toopi rukkeid ja naela liha suvise hoidmise eest.

Kui karjasel oma saun oli, võis ta talvel enesele karjamaalt raiutud hagu kelguga koju vedada. Sauna eest kutsuti karjane talvel appi tööle ehk karjase naine suvel heinamaale, lõikuse j. m. s. appi.

Amblas maksti karjasele iga lehma pealt 12 toopi rukkeid ja küünar linast riidet, iga mullika pealt külimitt otri; peale selle veel iga vasika pealt igast talust vakk kartuleid, $\frac{1}{2}$ vakka kaalikaid, 5 kapsapead, kaks toopi herneid, toop tangu ja toop soola ning 15 kop. pastlaraha. Vabadikud maksid 80 kop. iga lehma pealt. Amblas maksti, kui karjane pärast mihkclipäeva karjas käis, eraldi tasu, nimelt liha, villast riidet, villu jne. Lamburile maksti toop rukkeid lamba pealt ja kahe talu kohta paar pastlaid, Tapal 6 toopi rukkeid, 4 t. otri, $\frac{1}{2}$ vakka kartuleid, 5 kaalikat, 5 kapsapead jne.

Saaremaal teatakse, et Pöides hobusekarjane mineval aastasajal karjas käies oma leivaga palka olevat saanud: 19 vakka vilja suve pealt, peale selle veel $1\frac{1}{2}$ vakamaad heinamaad ja põldu vaka kartulite mahapanemise jaoks. Nii suure palga võis karjane ainult mõisas saada; muidu teatakse karjasest samas kihelkonnas, et temale makstud kõigest 8 vakka rukkeid. Sealsamas nimetatakse hobusekarjase palgaks külimitt vilja talust. Lambur sai 4 vakka rukkeid ja karjahoiu ajal taludest söögi. Saaremaal määrati mõnes kohas sügisel karjasele veel „k a k u n ä d a l“.

Väikese palga peale vaatamata tekkis karjasel palga kättesaamise poolest mõne korra ometi sèkeldusi. Harjumaalt olen teateid saanud, et küla vahel karjasele osa palka võlgu jäi ega seda kõigist nõudmistest hoolimata ei tahtnud välja maksta. Risti ja Kuusalu pool kõneldakse karjasest, kes kavalusega palga ometi kätte saanud. Nähes, et küla palganõudeid tähele ei pane, roninud karjane küla ligidale metsa paksu kuuse otsa ja hüüdnud sealt: „Häda, häda, häda külale!“ Küläs kuulnud seda hüüdu, ehmatatud, küsitud: „Mispärast?“ Karjane kuuse otsast vastanud moonutatud häälega: „Sellepärast, et küla karjasele palka kätte ei maksa!“ Külamehed löönud kartma ja maksnud veel samal päeval karjasele võlgu jäänud palga ära.

Teisal hoolitseti karjase eest ometi hästi. Mõni perenaine andis karjasele võileiba ja peale esimese karjapäeva veel mõnel puhul muna kaasa, lootes, et need anded maagilist väge karja kosumise kohta avaldavad.

Jõuluks andsid perenaised karjasele liha, sepikut, mauku, küünla, ka lähkritäie õlut (Juuru). Teisal sai ta ka saia ja paari kindaid (Ambla).

Üleüldiseks viisiks on karjasele veiste pealt sabaraha anda, vanemal ajal vaskraha iga lehma pealt. *Kreutzwald* teab (Der Ehsten abergl. Gebräuche, lk. 82, 83), et peremees niisuguse sabaraha enne kolm korda ümber pea keerutab ja siis raha sõnnikuhunnikule paneb, kust karjane raha ära võtab. Otsekohe ei tohi peremees raha karjase kätte anda, sest niisugusest andmisest tuleks karjale kahju. Sabaraha saamise järel ajavad karjased mõnel kohal karja külavainule kokku, käivad kolm korda ümber karja ja paluvad „issameiet“.

Paiguti annab karjane peremehele ja perenaisele kopa seest juua ja saab alles selle eest sabaraha (*T. Riomar Olevikus*, 1886, lk. 202).

Eel mainiti, et karjased hea meelega laulsid. Ei või ometi ütelda, et karjased ise oleksid kuigi palju laulusid teinud, palju enam kaasitasid nad muude luuletatud laule. Rahvasuust leiame päris karjase-laule koguni vähe. Erandi teevad ometi setud, kus karjasedki muudest laululoojatest ei ole maha jäänud. Setukeste laulud II, 922—953 sisaldavad karjaste laule, millest suurem osa just karjale karjamaal pühendatud ja ainult kaks-kolm karja metsa ja koju ajamist käsitlevad. Setukeste karjased on tunnistust annud, et laulsoon nende rinnus elavalt hoovab ja lauluvalda rikastab.

Tähendan siin veel mõned võrupoolsed, Vastseliinast üleskirjutatud karjalaste laulud üles:

1. Nii, nii ninnega
kui roosi lillega,
nii mino peigmees
kui engli taivah.
2. Olli oräh (orjas), käve karäh (karjas),
Loisa Liiso latsi hoitmah.
3. Kari süü (sööb) kalda pääl,
esi mängi mäe pääl,
hoodiralla, hoodirallah!
4. Noor ma olli, es ma tijä,
kos mo esä, emä jäi,
karjah kävve löuse mina,
kos mo emä mateti:
Suure mäe liiva sisse,

sint
idam
pauz
 halja haina mätta ala...
 Vöoras emä minno pess
 viis kord pääval vitsaga,
 vöoras emä minno käsk
 uibu manu vitsu otsma.
 Kui ma lätsi uibo manu,
 sai kui uma emä manu,
 uibust satte häiermit,
 mino silmist pisarit,
 satte kuldus karikahe...
 Noor ma olli, es ma tijä :
 vallus elo vaesella,
 emä armust jäi ma ilma,
 ilma pääle ikema.
 Emä viidi tarest vällä,
 arm aste aknast vällä,
 emä viidi teed pite,
 arm lät tee veert pite,
 emäl hauda kaeveti,
 arm ümbre kareli,
 emma hauda mateti,
 arm alla lamesi.

Kui päike kaua pilvede taga olnud ja pilved hakkasid lahkuma, lauldi talle :

Päev tuleb välja,
 seleta ilma,
 kuuluta kulda
 karatsest kambrist,
 vasitsest vamberist,
 kullatsest koplast,
 hõpeliuva perä päält !

sint alga
 Helmes öeldakse, et karjased vanasti hommikul „õllele“ laulnud :
 Laul õllele kuulunud järgmiselt :

Õlle, õlle, õllele,
 Tõistre Tõnu õllele,
 minu sõber õllele,
 karja sõber õllele,
 tule siia õllele jne.

am
 See Helme õllelaul tuletab elavalt meelde Jungi Muinasaja teaduses III, lk. 183 trükitud „Helle“ laulu. Jungi järele lauldakse Kadrinas :

Helle, Helle, meie Helle,
 meie kallid karja Helle,
 sinipea sigade Helle,
 punapea põrsaste Helle,
 valgepea vasika Helle,
 karja kitsetalle Helle!

Ehk aga ka:

Helle, Helle, heinad lahtu,
 pillarile puud pinusse
 ilma nuorita mehita,
 teravata kirveeta,
 noorte meeste noorikuta.

J. Jung näikse Hellet mingisuguseks karja kaitsjaks või loomade haldjaks pidavat, kes ei sallinud, et karjalapsed enne jüripäeva vitsa löiksid. Helmes sellevastu ei teata karjahaldjast midagi, vaid kutsutakse „õllele“. Igatahes nähakse Helme „õlle“ Virumaa Hellele vastavat.

Kuna hommikul „õllele“ lauldi, kostsid õhtul karjaste helid „eole“.

Eo, eo, eo,
 Nähri Aadu eo,
 minu sõber eo,
 kari koju eo jne.

Selle laulu peale vastas teine karjane:

Om viel varra eo,
 Kodu minna eo,
 Lehmil olla eo,
 Kõttu tühja eo j. n. e.

Karjased panevad mõnesuguseid märke tähele, mis nende arvates tulevaid juhtumusi ennustavad. Kui tugevam lehm nõrgemat lehma lakub ja karjane seda näeb, usub ta, et ta pere-mehe poolt saab tapelda. Sellevastu kui pull lehma lakub ehk lehm pulli, ennustab niisugune lakkumine karjasele perenaise käest kodu võileiva saamist (Kõpu).

Kui talude karjased kõik korruga karjamaal söövad, seisavad nende veised ühes (Hurt, Vanavara, 40, XXI, 503).

Karjased katsuvad karjamaal mõnekorra teada saada, mida neile koju jõudes süüa antakse. Selleks võetakse noad appi. Nuga visatakse püsti üles ja vaadatakse, kuidas nuga maha langeb; satub

nuga püsti maa sisse, tähendab see „paksu“, nimelt putru; satub nuga poolvildakult, tähendab see „poolpaksu“; satub nuga küliti, tähendab see „vedelat“, nimelt leent (Paistu). Kollaste võilillede varal püüavad karjased teada saada, kes neist kõige rohkem võid söönud.

Kui karjane metsa ehk karjamaale midagi kaotanud, teab ta selle leidmiseks mõnesuguseid abinõusid.

Kui loomad metsas kadunud, sülitab karjane pahema käe peosse ja lööb parema käe nimetissõrmega sülje peale. Kuhu poole rohkem sülge põrkab, sealpool on loomad.

Muidu, kui mingisugune väike asi ära kaob, arvab karjane seda, niisama kui muud inimesed, vanapagana süüks. On tütarlaps sukavarda või poiss noa kaotanud, tõmbab ta ruttu selle koha ümber, kuhu kaotas, piirde ja teeb risti peale, siis ei saa vanapagan kaotatud asja sealt kaugemale viia (Paistu).

Teisal pannakse süüdlaseks peetud vanapagan kohe peale kaotust „aidusse“. Seda tehakse nii: võetakse kaks peenikest puuksa, painutatakse looga moodi kõveraks ja pistetakse maa sisse, mõlemad oksad nii, et üleval kokkupuutumiskohal üks oks teisest risti üle käib. Siis võetakse vanapagan (= hundi kuivanud kulu tükk), pannakse „aidusse“ ja karjane hakkab teda puupulgaga peksma, ise hüüdes: „Anna kätte, vanapagan! Anna kätte, vanapagan!“ Seni otsivad teised karjased. Kui nad kadunud asja leiavad, võetakse vanapagan kohe välja, vastasel puhul jääb ta vangi (Tarvastu). Kadumise puhul võeti ka heinatuust, pöördi kõveraks, pandi ots kivi alla ja öeldi: Vana kurja pea panin kivi alla, kaela käänsin kahekorra (Vastseliina).

Nagu juba eelolevast selgub, liitub karja kaitsmisesse palju ebausku. Siin veel hulk ebausulisi arvamisi selt alalt:

Leiab karjane karjamaalt hundi pabulaid ja kääneb neid pilbaste vahel ümber, ei tule hunt karja kallale.

Suurel reedel käib karjane kolm korda ümber maja, iga korra rüpetäie laaste tuppa tunes, ja katsub laudas musta härja reitevahet, siis leiab ta suvel palju linnupesi (Tarvastu).

Tartumaal öeldakse veel, et kui karjane tahab palju linnupesi leida, peab ta enne päevatõusu laaste läbi tare patta viskama.

Sajab vihma ja karjased hakkavad palju kisama, tuleb pea ilus ilm (Viljandi).

Enne jüripäeva ei tohi karjane alletada ega laulda, muidu tuleb hunt talle suvel külaliseks (Rakvere).

Enne jüripäeva ei tohi karjane karjamaal tuld teha, muidu tekib suvel palju tulekahjusid. Ei tohi ühegi kivi peale istuda, muidu kipuvad hundid iga päev karja kallale (Setumaa).

Jüripäeval ei tohi karjane enesele vitsa lõigata ega vitsa koju tuua, muidu tulevad ussid koju või hunt karja; kaotab karjane vitsa, kaovad loomad (Sõrve).

Jüripäeva hommikul ei tohi karjane sarve puhuda, muidu kõrvetab päikene suvel kodurahvast.

Kreutzwald teab, et kui karjased jüripäeva hommikul võõra piiri peale lähevad ja seal sipelgapesi sorivad, kiskjad loomad karjale kahju ei tee (Der Ehsten abergl. Gebr., lk. 83).

Karjane ei tohi esimesel päeval karjas midagi lõigata, muidu on loomad liiga rahutud (Tarvastu).

Ülepea ei tohi loomi vanduda, muidu muutuvad loomad pahuraks; ei looma, nibelt mitte lehma veeriistaga lüüa, muidu saab lehm vesivasika; ei karu, hundi, rebase, jänese ega ussi nime nimetada, muidu juhtub karjale paha (Võnnu).

Karjane ei tohi karja minnes nuga ihuda, muidu ihub hunt hammast karja peale (Kolga-Jaani).

Näeb hunt karjast enne kui see teda, võtab hunt karjase hääle ära, nii et see ei saa teda hurjutada; siis hundil hea murda. Hundi tehtud kahju karjane ei kanna; hunt võtab ju oma (Vastseliina).

Murrab karjane esimesel päeval kaasa-antud vitsa katki, murravad loomad suvel jalad ära; kaotab ta vitsa, kaovad suvel loomad (Tõstamaa).

Hässitab karjane esimesel päeval koera karja peale, tuleb suvel karjas marukoera karta (Tarvastu).

Koeri ei tohi karjane ülepea nimepidi kutsuda, vaid hüüda: „Koer, säh, säh!“ Kui koeri nimepidi nimetada tulevad hundid karja (Käru).

Esimesel karjapäeval ei tohi karjane nutta, vastasel puhul nutab ta kogu karja-aja (Tõstamaa), ei istuda, ehk ta magab suvel palju (Vaivara), ei tohi kepiga või vitsaga auku maa sisse torgata, muidu tuleb karjale palju tõbesid.

Ei tohi enne jüripäeva liha karjamaale kaasa võtta, muidu tuleb hunt loomi murdma (Pärnu-Jaagupi), ka mitte võid kaasa võtta, muidu ei lähe koor võiks kokku (Wiedemann, Aus d. ä. u. i. L., lk. 359). Teisal, näiteks Jõhvis ja Kõpus, öeldakse, et karjane iialgi ei tohi karjamaal liha süüa ennenimetatud põhjuse pärast.

Karjasele antakse esimesel päeval karjaga karjamaale minnes kaks kannikat leiba ja kaks räime kaasa, viimased pannakse kahe leivakannika vahele põue; teisel räimel võeti pea otsast ja pandi põue, sabad väljapoole. Karjane pidi teise kannika ära sööma, teisega aga õhtul koju tulema ja räimed sabapidi välja tõmmama; sai ta peata räime, tähendas see head, peaga räim aga halba, nibelt, et elajatest mõni hukka saab. Kannikas ja räim jagati õhtul kogu perele (Tarvastu).

Ei tohi süües leivaraasukeksi maha pilduda, muidu läheb sipelgas Taevataadile karjase peale kaebama (Juuru), ei neid ka vette pilduda, muidu „lähevad leivad sandiks“ (Kadrina).

Hiius tehtud karjasele jõuluks kakk leiba ja pandud paastu-maarjapäevani aita seisma. Paastu-maarjapäevaks tõid tüdrukud kaku tuppa ja panid ööseks pea alla, et teada saaks, kellele peigmees tuleb. Hommikul viidi kakk jälle aita tagasi. Esimesel karjalaske-päeval toodi kakk aidast välja ja pandi karjasele kael-

kotiga kaela. Karjane pidi kakku päeva otsa kotis kandma ega tohtinud seda puutada. Alles õhtul lõikas ta kaku tükkideks. Kui mitu looma oli, nii mitu tükki lõikas. Sedaviisi tehes võis karjane loota, et loomad kogu suve koos seisavad ega haigeks jää.

Vastlapäeval korjatakse seajalgade keedupajast rasva, sõtkutakse rukkijahu ja karvu sekka ja tehakse sellest k a r v a k a k k. Väändras pandi niisugune karvakakk vanasti Tõnni vakka. Niisugune karvakakk antakse esimest korda karja välja lastes karjasele. Karjane jookseb lauldes kolm korda ümber karja, iga korra karvakaku hammustades. Niisuguse karvakaku söömine toob karjale kaitset.

Feisal peab karjane vastlapäeval seitsmevakase kotiga seajalgu toalele viima, et sead hästi suureks kasvaksid. Kuuleb karjane kuskilt hundi hurjutamist, peab ta kohe laskma koeri mõne korra ringi jooksta, siis kaotab hunt karja jäljed ega tule sui otsa enam ligidale (Kreutzwald, Der Ehsten abergl. Gebräuche, lk. 140).

Taia varal võidi hunti karjast eemal hoida. Avinurmes lõigatakse hundi karja kallale minekut nähes hundi jäljed noaga ära ja käänatatakse ümber.

Karja hoidmise ja kaitsmise jaoks tunneb vana rahvas palju kombeid ja abinõusid, aga neid ei võta ma siin pikemalt arutusele, sest mu kavatsus ei olnud seekord ühtlasi karjast kõnelda, vaid ainult karjastest.

M. J. Eisen.

R. S.

II-1849

EISEN
KLEIN
EISEN